

DES DE PARÍS I AMSTERDAM.
MANUEL L. ABELLÁN,
PRECURSOR DE LA HISTÒRIA CULTURAL
OLÍVIA GASSOL BELLET
Universitat Oberta de Catalunya
Centre d'Estudis sobre Dictadures i Democràcies (CEDID – UAB)

La història cultural és un camp de recerca amplíssim on investigadors de diferents disciplines han treballat i treballen un ventall molt extens de continguts i d'objectes amb instrumentals metodològics d'ordre també molt divers. Que Peter Burke els consideri uns estudis sense *essència* però amb *història*, denota, més enllà de la ironia sartriana amb què esquiva *de facto* la pregunta que posa títol al seu assaig, *What is Cultural History?*,¹ la dificultat de marcar els límits de la història cultural, que enfonsa les arrels en els historiadors del segle XIX —si no abans— decidits a superar una concepció de la història com una successió de grans esdeveniments i del propi ofici com una ciència de dades i fets radicada en els documents oficials dels estats. Aquesta reacció al pensament positivista va marxar, ja en historiadors culturals com Jacob Burckhardt o Johan Huizinga, en paral·lel amb un seguit d'innovacions radicals, que seran comuns denominadors d'aquesta revolució historiogràfica, també en les seves etapes posteriors durant el segle XX.

Dos d'aquests girs són potser els més vistosos. D'una banda, l'interès per il·luminar les «zones d'ombra», és a dir, aquells espais socials i culturals (inclosa la cultura de masses) que s'havien marginat dels estudis d'història política, diplomàtica o dels grans homes que han privilegiat des de sempre els estats nació. De l'altra, el canvi radical de perspectiva d'implicacions vastes que suposa centrar el relat històric en el punt de confluència entre les representacions i les pràctiques culturals en detriment de la successió de fets segons un ordre tempo-

1. «In this situation of confusion (according to those who disapprove) or dialogue (for those who find it exciting), the wisest course may well be to adapt Jean-Paul Sartre's epigram on humanity and declare that although cultural history has no essence, it does have a history of its own» (BURKE 2004: 3).

ral. En conseqüència, els estudis d'història cultural han tendit a col·laborar amb altres disciplines (la psicologia, la geografia, la sociologia, l'antropologia, l'economia...), però també a accentuar progressivament el pes de la interpretació i de l'anàlisi simbòlica de resultes d'una concepció de la cultura com a marc de referència de l'activitat humana, i a integrar en aquest marc de referència les idees, les imatges, la materialitat dels objectes (mobiliari, vestimenta...) i els documents (llibres, manuscrits...) en tant que vehicles necessaris del fet comunicatiu. La història intel·lectual, les formes de representació col·lectives així com els suports i els mitjans de difusió són, doncs, els principals objectes d'aquest camp de recerca, encara que no siguin els únics.

Una de les peculiaritats d'aquest ecosistema historiogràfic, però, que al segle xx es desenvolupa sobretot a França entorn de la història de les mentalitats, és que tendirà durant moltes dècades a centrar-se en períodes remots, sobretot, l'edat mitjana. La història cultural contemporània, en canvi, no s'implanta fins als anys setanta per causa, en bona mesura, de la influència del marxisme, que relegava la cultura i la política a les superestructures derivades de les estructures econòmiques i socials (SIRINELLI 2004: 361). L'esquerda de l'hegemonia marxista paral·lela al gir antropològic de la història com a disciplina junt amb el creixent interès per la cultura de masses marcarien una nova etapa més centrada en la contemporaneïtat.

Sobre aquest teló de fons, cal tenir en compte dues qüestions que entenc com a punt de partida. La primera és que l'obra d'Abellán²

2. Manuel L. Abellán havia publicat des del Departament de Sociologia de la Literatura de l'Institut d'Estudis Hispànics de la Universitat d'Amsterdam, on impartia classes d'Història contemporània d'Espanya, el primer estudi sobre la censura literària el 1976 a *Cuadernos del Ruedo Ibérico*. Era, de fet, un tast dels primers resultats d'un treball de camp amb enquestes a uns dos-cents escriptors titulat provisionalment *La censura como condicionamiento de la producción literaria española (1950-1970)* (ABELLÁN 1976, 125 n. 1), que culminaria el 1980 amb la monografia *Censura y creación literaria en España*. La vintena llarga d'articles i capítols de llibre posteriors, així com els seminaris internacionals que ell mateix organitzava a la capital holandesa i que publicava a la revista *Cuadernos Interdisciplinarios de Estudios Literarios* (des de 1989) o a la sèrie miscel·lània *Diálogos Hispánicos de Amsterdam*, arrodoneixen, junt amb la tasca docent, la seva activitat acadèmica.

connecta pel cap baix amb dos temes que han ocupat una posició central en moments diferents d'aquest ampli corrent d'investigació: la història del llibre, reivindicada ja per la primera generació de l'Escola dels Annals (FEBVRE *et al.* 1957); i la història de les polítiques i les institucions culturals, que no s'ha posat en valor fins molt recentment però que ja s'insinua en els seus textos. La segona, que Abellán aborda, en efecte, la censura com una pràctica cultural que tradueix, a més, les representacions simbòliques d'uns grups de poder. L'objectiu d'aquest estudi serà, per tant, demostrar que Abellán entra en el camp de la història cultural des de mitjan anys setanta amb mètodes i referents propis sobretot de la sociologia francesa, quan a Espanya la historiografia havia emprès el camí de renovació dues dècades abans sota l'ègida de l'escola dels Annals, primer, i la historiografia marxista britànica, després (ALTED VIRGIL 2004: 365), i la sociologia cultural es trobava en una fase incipient, sense escoles pròpies ni referents destacats, i a molta distància de la institucionalització plena a què havia arribat en països com França o els EUA (BOUZADA FERNÁNDEZ i RODRÍGUEZ MORATÓ 2007: 441-450). Així, intentaré identificar quins són els referents intel·lectuals sobre els quals Abellán fonamenta la pròpia recerca, i de quina manera defineix i treballa el seu objecte d'estudi, això és, la censura i la producció literàries durant el franquisme.

UNA APROXIMACIÓ SOCIOLÒGICA ALS ESTUDIS SOBRE LA CENSURA

Si res sembla inqüestionable és que Abellán es defineix com un sociòleg de la literatura. Encara que no ho expressés mai directament així, un dels principals propòsits de la seva obra és, en el fons, homologable al que havia mogut Madame de Staël a escriure el text fundacional d'aquesta disciplina d'estudi de l'art, *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales*: documentar i explicar la importància de la literatura per a les institucions socials i viceversa. Abellán se centrarà per fer-ho en els diversos tipus de control i vigilància dels objectes literaris —inclòs el teatre i els espectacles— des de la creació i la producció fins a la difusió en el medi social. De fet,

descriure per quins mecanismes i amb quins criteris l'Estat, l'Església, els editors, els diversos grups en lluita per l'hegemonia política —de Falange als acenepistes— intervenien —o maldaven per intervenir— en els textos, a partir de la veu dels autors i dels testimonis documentals generats per l'administració responsable de la censura o pels òrgans d'expressió mediàtica dels diversos grups integrats en el règim, és una de les maneres possibles d'estudiar la influència de la religió, els costums i les lleis en els processos de creació, malgrat que el mètode obligui a treure conclusions generals derivades d'una disfunció del sistema, com és de fet la manca de llibertat d'expressió pròpia dels estats autoritaris. Abellán mateix reconeixia i justificava l'aparent antinòmia en les línies inicials del seu primer article just després de lamentar-se del poc interès per la censura entre la comunitat acadèmica espanyola, una queixaque repetirà incansablement durant dècades:

Ese total desinterés o completa inadvertencia extraña sobremanera si se tiene en cuenta el destacado lugar que en la elaboración y formulación teórica de la sociología tanto general como particular han ido ocupando los estudios y monografías destinados a estudiar lo normativo a través de lo patológico, o si se prefiere utilizar una forma completamente en desuso: lo genérico a través de las diferencias específicas (ABELLÁN 1976: 125).³

La sociologia d'Émile Durkheim. Punt de partida i retorn als orígens

No és d'estranyar, doncs, que en aquest punt Abellán se situï ell mateix en la tradició d'estudis que arrenca d'una de les obres més celebrades de qui havia estat el creador de l'escola francesa de sociolo-

3. Abellán es refereix a la conclusió de l'estudi de Durkheim segons el qual, encara que el suïcidi sigui un fenomen socialment normal, l'augment de la taxa de suïcidis en les societats modernes és un fenomen patològic de la pròpia societat. L'analogia que estableix Abellán entre la censura i les polítiques dels estats resulta, en aquest sentit, força clara: si certes formes de censura són inherents a la vida col·lectiva, la censura administrativa és en canvi un fenomen patològic propi de les societats sotmeses a sistemes polítics autoritaris.

gia, *Le suicide* d'Émile Durkheim.⁴ A primer cop d'ull, podria semblar avui inversemblant —o potser només sorprenent— que un estudi de 1897 sobre el suïcidi pogués guiar part del mètode per treballar la censura franquista a finals dels anys setanta del segle xx. Com ja s'ha insinuat més amunt, el cert és que arribar «a lo normativo a través de lo patológico» (ABELLÁN 1976: 125) ha estat, en efecte, una de les vies per a atènyer l'anàlisi empírica de la causalitat dels fets socials —també aquest va ser el model inductiu de la psicoanàlisi freudiana, per exemple—. Deixant ara de banda els debats sobre les limitacions d'un tal sistema, la sociologia durkheimiana en general i aquesta anàlisi de cas en particular havien d'oferir a Abellán un utilatge metodològic propi de les ciències socials. Fariem malament, en canvi, de reduir-ne el deute a una comparació dels dos temes per simple analogia metafòrica.⁵ Ambdós sociòlegs compartien, en el fons, un objectiu comú, que sengles temes d'estudi potenciaven al màxim i que consistia a fer palès fins a quin punt l'individu està determinat per la realitat col·lectiva. I ambdós s'esforcen també a demostrar que fins i tot uns actes tan solitaris com el suïcidi o la creació artística són el resultat d'una consciència pressionada per la societat. Dins del marc que delimita aquesta concepció, podria resultar pertinent posar de costat les definicions de censura i autocensura d'Abellán amb el principi de coerció directa o indirecta que condiciona segons Durkheim qualsevol fet social.⁶ La tenaç perseverança a subratllar que censura és un fenomen inherent a la vida col·lectiva i no pas exclusiu d'uns certs règims polítics és potser la prova d'aquesta coincidència, sinó de la influència directa:

4. En reconeix el deute explícitament en dues ocasions (ABELLÁN 1976: 123 i 1980: 8 n. 2).

5. «Aunque el fenómeno censorio no pueda reducirse ni a un asesinato ni a un suicidio textual (censura y autocensura) merecería la pena investigar la aportación de dicho fenómeno en la formulación de una sociología de los procesos de creación» (ABELLÁN 1980: 8, n. 2).

6. Com havia fet Durkheim en les seves obres, Abellán s'esforça també a definir els conceptes fonamentals —com són «censura» i «autocensura», conscient de la necessitat de disposar d'una terminologia específica que identifiqui sense ambigüitats el propi objecte d'estudi i les eines utilitzades per analitzar-lo.

En toda sociedad y en toda época se dan formas de determinismo social tendentes a restringir la libertad humana en su pluralidad de formas y grados. [...] La tensión o el conflicto de la experiencia colectiva o individual de la libertad aumenta en la medida en que formas y grados de libertad tropiezan con los determinismos a los que se resiste. Y es entonces cuando se hacen visibles, aprehensibles, algunas de las formas del fenómeno censorio: éste, inherente a toda estructura social, consiste en el conjunto de actuaciones tendientes a privilegiar la ideología, el ideario político, la visión del mundo, valores, conductas, ideas, ideales y símbolos del grupo social que, de hecho, impone su propio determinismo al resto de grupos sociales» (ABELLÁN 1992: 3 i 1995: 2).

Aquest esquema analític deixa traslluir uns jocs de coordenades compartides entre tots dos sociòlegs. La primera és una concepció determinista inherent a la visió estructurada de la societat. La segona es manifesta en la revaloració del pensament del darrer Durkheim, que és de fet el més reivindicat des de la història cultural, sobre els aspectes rituals i simbòlics del comportament col·lectiu. La tercera, consisteix en el predomini absolut de la sociologia sobre la psicologia a l'hora d'interpretar comportaments i experiències pròpies d'ambdues disciplines. Em pregunto si no és precisament el pes del llegat durkheimià el que hauria impedit Abellán connectar la idea d'autocensura a les teories psicològiques sobre els estats de consciència individuals per fer-la dependre en canvi del concepte goldmannià d'«estructures mentals», una filiació que reconeix en l'article de referència sobre el tema, «Censura y autocensura en la producció literaria espanyola». L'estructuralisme genètic de qui havia estat el deixeble francès de György Lukács, Lucien Goldmann —que Josep M. Castellet havia convertit en una peça clau de la seva crítica literària i del seu pensament politicocultural des de mitjan anys setanta (PATRICIO MULLERO 2019) —,⁷ donarà també a Abellán unes pautes per treballar la censura i l'autocensura literàries amb un mètode crític objectiu que fa del text censurat una transposició estructural de la realitat com a con-

7. Resulta significatiu que Josep M. Castellet fos un dels ponents convidats al simposi sobre «Censura y literaturas peninsulares», que es va celebrar a la universitat d'Amsterdam els dies 2 i 3 de maig de 1985 (ABELLÁN 1987: 2).

seqüència de la relació dinàmica entre l'individu (l'autor) i un grup social (la censura administrativa o editorial), a imatge doncs de la relació també dialògica de l'obra mateixa en tant que fet creatiu entre l'autor i el propi context social, del qual seria una transposició:

El malogrado Lucien Goldmann ya recordó que lo que importa no son tanto las intenciones conscientes del autor individual o del sujeto colectivo como el carácter funcional y significativo de las estructuras mentales que rigen la obra. De conformidad con el punto de partida enunciado por Goldmann, creemos que el hecho censorio constituye un campo de observación privilegiado dentro del cual resulta posible apreciar y medir la incidencia —por vía coercitiva— de las estructuras sociales en la génesis individual e histórica de un texto de creación literaria. De aquí que sea mucho más relevantes para la investigación sociológica de la literatura española los cortes y modificaciones realizados por el escritor, a instancias de la censura, que la mera opinión acerca del papel que la autocensura haya podido jugar en su propia obra» (ABELLÁN 1982: 175).

Dit sigui de passada, resulta especialment significatiu l'interès d'Abellán per allò que René Wellek i Austin Warren (1942) havien anomenat la sociologia de l'escriptor.⁸

Tornant, però, a Durkheim, és possible finalment que el deute més significatiu, i més recognoscible a simple vista, amb el sociòleg francès calgui anar-lo a buscar en l'ús d'un aparat estadístic simple, però que a les acaballes del segle XIX havia representat un gir científic per a la sociologia i que als anys setanta del segle següent permetia a Abellán alinear-se amb les darreres cuejades de la revolució quantitativa encetada dues dècades abans per la segona generació dels *Annals* que ja havia arribat llavors a la història cultural i de les mentalitats (BURKE 1990: 53-64). La metodologia quantitativa de base estadística,

8. «The question how far literature is actually determined by or dependent on its social setting, on social change and development, is one which, in one way or another, will enter into all the three divisions of our problem: the sociology of the writer, the social content of the works themselves, and the influence of literature on society» (WELLEK i WARREN 1956: 84).

que Abellán anticipa el 1979 en l'article «Análisis cuantitativo de la censura bajo el franquismo (1955-1976)», però que no exposa amb tota la riquesa de dades fins a *Censura y creación literaria en España (1939-1976)*, li permet correlacionar les circumstàncies i les variacions de taxes observades o tendències deixant enrere uns prejudicis sobre el tema que el resultat de les enquestes i les entrevistes a escriptors feien evidents.⁹ Tant les dades obtingudes a partir d'una mostra del total de 212.487 fitxes del catàleg d'entrada de consulta prèvia com les extrems de les entrevistes i els qüestionaris rebuts dels autors, revelen la intenció de treballar amb un mètode objectiu:

De lo que se trata es de abandonar —guste o no— cualquier resabio romántico y situar la censura dentro de las coordenadas sociológicas que nos permitan aprehender y calibrar el fenómeno censorial en su totalidad y desde las cuales nuestra personal experiencia no pueda pre-fijar límites (ABELLÁN 1978: 29).

A *Les règles de la méthode sociologique* (1895), on Durkheim exposa les idees rectores del seu pensament dutes a la pràctica en la resta de llibres, havia escrit:

Et cependant les phénomènes sociaux sont des choses et doivent être traités comme des choses. Pour démontrer cette proposition [il] suffit de constater qu'ils sont l'unique *datum* offert au sociologue. Est chose, en effet, tout ce qui est donné, tout ce qui s'offre ou, plutôt, s'impose à l'observation. Traiter des phénomènes comme des choses, c'est les traiter en qualité de *data* qui constituent le point de départ de la science. Les phénomènes sociaux présentent incontestablement ce caractère. [...]

Il nous faut donc considérer les phénomènes sociaux en eux-mêmes, détachés des sujets conscients qui se les représentent; il faut les étudier du dehors comme des choses extérieures; car c'est en cette qualité qu'ils se présentent à nous (DURKHEIM 1927: 35-36).

9. Mentre Abellán treballava en el seu projecte, el 1977 Antonio Beneyto va publicar per la seva banda *Censura y política en los escritores españoles*, que aplegava quaranta-tres entrevistes a escriptors. Això no obstant, el llibre de Beneyto no transforma les enquestes en dades per a un estudi sobre la censura, sinó que les presenta transcrits al lector.

Les dades ofereixena Abellán l'oportunitat d'observar i explicar el que ell anomena el «fenómeno censorio» com un fet social concret i, doncs, com un objecte vàlid per a d'estudi sociològic, en tant que observable i quantificable. Per molt que aquesta màxima s'hagi pogut discutir des d'altres paradigmes crítics, no hauria de sorprendre'ns que refusés d'explicar l'impacte de la censura en el valor literari de les obres, un judici segons això propi només de la sensibilitat: «La relación causal entre censura y valor artístico de la obra literaria resulta casi imposible de establecer. Lo que debiera ser una hipótesis sugestiva se ha convertido en apodigma. Lo único perceptible, definible e incluso cuantificable es la actuación del aparato censorial» (ABELLÁN 1978: 30). Si bé és cert que els estudis d'Abellán s'inicien quan en el si de la historiografia francesa es fa ja palpable l'esgotament dels mètodes quantitativs i la puixança d'una sociologia de base antropològica protagonitzada, entre d'altres, per Pierre Bourdieu, la reivindicació de Durkheim com a primer abanderat en la llarga batalla metodològica contra el saber intuïtiu es mantenia vigent.¹⁰

L'Escola de Bordeus i els seus acòlits

Encara que Durkheim sigui el sociòleg amb qui Abellán vulgui reconèixer una filiació més directa, potser fins a un cert punt simbòlica pel seu caràcter fundacional i la llarga estela que havia deixat en la sociologia francesa, pel que fa específicament a l'estudi del llibre i de la comunicació, el grup d'investigadors que més l'havien d'influir és, sens dubte, el de l'anomenada Escola de Bordeus, que s'havia anat formant entorn de Robert Escarpit i del Centre de Sociologia dels Fets Literaris des del 1960, que canviaria de nom el 1965 pel d'Institut de Literatura i Tècniques Artístiques de Massa (ILTAM), que quedaria associat al Centre Nacional de la Recerca Científica (CNRS).

10. «La sociologie telle que nous la connaissons est née, au moins dans le cas de la France, d'une contradiction ou d'un malentendu. Durkheim est celui qui a fait tout ce qu'il fallait pour faire exister la sociologie comme science universitairement reconnue» (BOURDIEU 1980: 47). Vg. també Bourdieu *et al.* 1968.

Inspirat per la primera síntesi sobre el llibre a escala mundial, publicada per la Unesco el 1956, *Books for all* de R. E. Barker, Escarpit havia ofert dos anys més tard a la popular col·lecció «Que Sais-Je» el llibret *Sociologie de la littérature* (1958), que despertaria un interès notable entre el sector editorial francès i que aviat es traduiria a diversos idiomes —al català, posem per cas, el 1968 de mans de Ramon Barnils—. Escarpit insisteix que no es pot tenir una comprensió completa del fet literari si se'n descuida el pes de les estructures col·lectives i es privilegia, com ha estat habitual entre els investigadors, l'atenció pels esperits individuals que són els escriptors o les formes abstractes que poden ser les obres en les seves múltiples dimensions estètica, filosòfica o moral, entre d'altres. No hi ha dubte que a Abellán havia d'interessar-li dos aspectes bàsics del plantejament exposat en aquest estudi però àmpliament desenvolupant en d'altres com ara *La révolution du livre* (1965). En primer lloc, la idea d'integrar la literatura en la indústria del llibre i la lectura en la branca del consum, a fi i efecte de treballar-la en relació amb les mediacions entre grups. I en segon lloc, el desenvolupament d'una metodologia específica d'anàlisi basada en estadístiques i models també quantitativs. És el que Jacques Leenhardt anomenaria una «recherche empirique strictement sociologique» l'objecte essencial de qual és «l'étude des médiations concrètes entre les groupes et les individus créateurs» (LEENHARDT 1967: 572). Ambdues cares de la moneda li oferien patrons i models ara específics —disciplinaris, a diferència de l'exemple durkheimià, que no entra en cap moment en el terreny artístic—, per treballar la literatura com un fenomen condicionat per tots els intermediaris del sistema comercial: «Le produit littéraire est le résultat d'une série de sélections opérées par divers filtres sociaux, économiques et culturels dans les projets que les écrivains ont menés jusqu'au stade de l'écriture» (ESCARPIT 1970: 32). La perspectiva que adopten ambdós estudiosos respecte de l'objecte d'anàlisi, però, no és, ni de bon tros, la mateixa. A Escarpit li interessa sobretot el llibre literari com a producte fabricat, com a article de consum al marge del contingut; a Abellán, com a mitjà de comunicació sotmès a control i vigilància des del mateix acte de creació i durant tot el procés de producció fins a la distribució. Potser per això s'interessa ben aviat per l'obra d'Enrique Gastón.

El 1973 José-Carlos Mainer informava els lectors del primer número de la revista *Sistema*, on Abellán publicà tres estudis seus entre 1978 i 1985 (ABELLÁN 1978, 1979 i 1985), de la novetat que representava per a la sociologia de la literatura a Espanya la publicació de *Sociología del consumo literario* (1971) d'Enrique Gastón, professor format a l'École des Hautes Études en Sciences Sociales de París i a la Universitat de Trent, al Canadà. Mainer situava Gastón sobre l'estela de les tesis del canadenc Herbert M. McLuhan, que havien arribat a Espanya el 1968 mitjançant la traducció de l'aplec d'assajos d'autoria diversa sobre teoria de la comunicació recollits en el volum *El aula sin muros*, i que serien no gaire més tard replicades amb duresa per José Manuel Bermudo a *El macluhanismo, ideología de la tecnocracia* (1972). Fos per aquesta via o per una altra, el fet és que Abellán va llegir —m'aventuro a pensar que amb especial interès— el llibre de Gastón, del qual pot resseguir-se'n un diàleg prudent ja des del seu primer article.

Fortament influït també pel materialisme dialèctic d'Henri Lefebvre, Gastón parteix de la hipòtesi compartida amb Escarpit que només es pot calibrar l'impacte real de la literatura en la societat de masses —un impacte que defineix en termes negatius d'alienació, de passivització— si s'estudia com un producte qualsevol.¹¹ En conseqüència, l'anàlitz a en relació amb el cicle de producció-distribució-consum però també com una eina més de control social en tant que mitjà de comunicació dins d'un medi en procés de canvi per la nova tecnologia audiovisual —que és l'aspecte on es fa més palès el pes de les teories de McLuhan—. Encara que no faci referència més que de passada a la censura practicada pels estats, entre altres coses perquè aspira a comprendre el que anomena «civilització capitalista», Gastón considera que la literatura acaba essent una corretja de transmissió de les coaccions, regles, censures i imposicions de les forces productives i de les estructures de

11. «Vamos a estudiar los aspectos negativos de lo que se ha considerado como una de las más beneficiosas manifestaciones artísticas. En la mayoría de los casos, el mal que pueda haber no está en la literatura, aunque parta de ella, sino en la sociedad a la que se dirige. [...] La importancia del problema requiere el intento de una aproximación a la literatura como pura mercancía, olvidándose de sus posibilidades estéticas, para enfrentarlas así con la sociedad en que vivimos» (GASTÓN 1974: 14).

poder que intervenen en tot el cicle que va de la creació de l'obra a la lectura; això és, per tant, des de les editorials i els editors, fins als crítics, els intel·lectuals, el sistema educatiu, la publicitat o la política fiscal, per exemple. Abellán, és cert, no fa seus ni la radicalitat —o agressivitat, en paraules de Mainer— del plantejament metodològic ni el dogmatisme ideològic de perfil anticapitalista que guien aquest estudi, ni molt menys les maneres profètiques tan característiques de McLuhan i que l'aparten d'una concepció empírica de la sociologia.¹² Però tampoc no fuig d'observar l'escassa fiabilitat de les estadístiques sobre la producció literària mundial, que Gastón extreu sense contrastar sobretot de *La révolution du livre* de Robert Escarpit, que havia estat professor seu a la Facultat de Ciències Socials de Nancy.¹³ Malgrat això, hi coincideix

12. En l'enquesta «Problemática de la sociología en España», publicada als *Cuadernos de Realidades Sociales* de l'Institut de Sociologia Aplicada de Madrid el setembre de 1974, Gastón havia respost: «En realidad, eso de “la sociología como ciencia” me preocupa bastante poco. No es que niegue el carácter científico de la Sociología, lo que ocurre es que en estos momentos la expresión “Sociología como ciencia” está sirviendo para fomentar una dependencia cultural americana y para esterilizar las posibilidades críticas de las investigaciones sociológicas. [...] Esto de que haya profesionales que ponen en tela de juicio las maravillosas tradiciones del país, con su intocable estructura familiar, con su perfecto funcionamiento de las relaciones laborales, con la armonía bucólica entre el poder central y las regiones, resulta muy peligroso. El sociólogo es sospechoso por definición. Ahora bien, si se trata de unos académicos capaces de permanecer en un despacho extasiados con el problema de lo que es ciencia y lo que no lo es, sin enterarse de nada de lo que pasa a su alrededor, entonces son aceptados» (AA.DD. 1974: 125).

13. «Enrique Gastón en su *Sociología del consumo literario*, siguiendo a Robert Escarpit, elucubra sobre el porcentaje de las publicaciones literarias en relación con el de las demás obras impresas estimando que este porcentaje aproximado sería para todo el mundo de un 22,8. Con respecto a España, señala que el 1962 debió superarse el 25 por 100. La endeblez de semejantes estadísticas es tan grande —como él mismo reconoce— que hemos renunciado a estimar por este u otros procedimientos el porcentaje que correspondería a la literatura de creación» (ABELLÁN 1979: 78, n. 6). Abellán es refereix al capítol «Hacia una teoría del desequilibrio literario» (GASTÓN 1974: 81-89), fet amb dades que Gastón extreu de l'apartat «Le cas du livre littéraire», dins: *La révolution du livre* (ESCARPIT 1965, vg. també ESCARPIT 1958 i 1970: 32-33). Val a dir que, malgrat la síntesi que en fa Gastón, les idees sobre el futur del llibre i els mètodes de treball de McLuhan a *The Gutenberg Galaxy* (1962) i d'Escarpit a *La révolution du livre* (1965), respectivament, són difícil de conciliar en molts aspectes.

amb certs plantejaments.¹⁴ El més destacable, diria, es manifesta en l'esforç en plena Transició —i més ençà— d'extirpar de l'imaginari col·lectiu espanyol la idea que la censura sigui una pràctica exclusiva dels estats antidemocràtics. La divisió entre censura governativa, censura editorial i autocensura, tot i les dificultats insalvables que suposen aquests dos darrers conceptes per al propi mètode analític, és la concreció potser més clara d'aquest propòsit. La particularitat d'Abellán en relació amb Gastón és que, tot i coincidir amb graus diferents amb aquesta idea de coerció fins a un cert punt determinista —una característica pròpia d'altra banda de les aproximacions estructuralistes—, Abellán no desdenya de trobar també una explicació històrica del fenomen.

Un mètode dialèctic. Georges Gurvitch

El pont entre la sociologia i la història el fa Abellán, si més no en el pla teòric, reivindicant el sociòleg rus nacionalitzat francès Georges Gurvitch, que el 1948 havia ocupat la mateixa càtedra de la Sorbona d'un dels sociòlegs que més van influir-lo, Durkheim, sobretot els estudis de la darrera fase. De l'esquema pluridimensional de la realitat social gurvitchiana, que va de la microsociologia —tipificada en les formes de sociabilitat— a la macrosociologia —dividida entre agrupacions (grups i classes socials) i societats globals—, Abellán en fa explícit el deute amb la concepció dialèctica de base, que havia de servir-li per explicar la relació entre individus, grups i poder. És en l'article publicat el 1984 a la revista *Papers*, «Literatura, censura y moral en el primer franquismo», on exposa primer tant la filiació¹⁵ com la manera en absolut complexa o abstracta d'aplicar l'anàlisi sistemàtica de Gurvitch:

14. La primera referència explícita a l'obra de Gastón es troba a ABELLÁN 1978: 32, n. 7.

15. En nota al peu de pàgina comenta: «Con la burocratización del oficio de sociólogo parece haber decaído el interés por la sociología dialectizante y dialectizada de Georges Gurvitch. Para sacudirse el encorsetamiento mental es todavía incitante la lectura [de] su *La vocation actuelle de la sociologie. Vers la sociologie différentielle*, París, PUF, 1963» (ABELLÁN 1984: 153-154).

[...] todo grupo social de interés político común, económico o cultural, en sentido amplio, lucha por imponer a los demás grupos sociales diferenciados, o al conjunto de la sociedad, su específica y particular visión del mundo en lo político, social o económico. [...] Las relaciones dialécticas entre grupos y clases, individuos y grupos se prosiguen con altibajos, vehemencia y tensión, independientemente de los momentos de mayor protagonismo, porque la vida social es inconcebible sin la relación dialéctica de grupos y clases sociales (ABELLÁN 1984: 153).

L'obra d'Abellán bascula en global entre aquests dos extrems micro i macro, que centraven a més aquells mateixos anys els debats sobre el futur de la sociologia com a disciplina acadèmica. En el terreny concret de la seva anàlisi, considerar les dues dimensions li facilita una aproximació global a la censura: com a fenomen, lligada als nivells més circumstancials, no estructurats, per tant; i com a expressió d'uns grups de poder polítics, religiosos o econòmics, que són en canvi marcs socials estructurats i estructurables. D'aquí ve que l'arbitrarietat subjectiva de la pràctica censoradora i l'existència alhora d'uns criteris generals tanmateix observables s'expliquin des de plans diferents d'anàlisi que s'inclouen, però, dialècticament, com passa també, per exemple, entre l'experiència individual dels autors entrevistats i les tendències que marcarien en cada moment els nivells de control de la llibertat d'expressió en tant que resultat del joc de tensions entre els sectors integrats en el règim. Resulta significatiu que, vistos en ordre cronològic, els estudis d'Abellán descriguin una evolució progressiva del nivell micro al macro, això és, d'una primera fase dominada per la necessitat d'aplegar i analitzar les dades empíriques i de l'experiència, a una segona més aviat centrada en les interpretacions històriques que complementen les anàlisis macro, on la cultura és ja una forma de representació, tant si és de part de l'Estat o de l'Església, de part dels intel·lectuals de Falange, dels acenepistes o dels suposats aperturistes de la darrera etapa del règim, posem per cas. És en aquest context on cal situar també els seus primers esforços per esbossar l'esquema bàsic del marc institucional de la censura, dels seus òrgans polítics i dels cossos funcionaris, que entren de ple en la sociologia de l'Administració

pública i connecten amb els primers estudis que s'estaven desenvolupant a Espanya sobre el funcionament de l'Administració franquista (BELTRÁN 1990), que no serà tanmateix focus d'atenció prioritari en els estudis sobre el règim, i sobre la censura (GALLOFRÉ 1991; RUIZ BAUTISTA 2005), fins més recentment.

No s'hauria de descartar, per tant, que la reacció en contra dels mètodes quantitius duta a terme des dels anys setanta per l'antropologia cultural en un sentit ampli i per Pierre Bourdieu en particular, poguessin haver influït en aquest viratge progressiu cap a una major atenció de la censura i la propaganda en el sentit d'estratègia de poder, a més de pràctica repressiva. El capítol «Determinismos sociales del realismo del medio siglo» és l'exemple més paradigmàtic d'aquesta tendència, aplicada concretament a l'anàlisi de la promoció i la recepció del realisme social dels anys cinquanta:

La tarea más difícil planteada al crítico de hoy consiste en poner en entredicho, comprender y explicar el muro levantado por la historiografía literaria dominante, fruto de haber sido sujeto y objeto al mismo tiempo de su propio discurso crítico. Ni la adhesión a las tendencias del realismo social ni su posterior rechazo por críticos o escritores estuvieron libres de mediaciones o condicionamientos de bulto en la sociedad española del medio siglo en adelante, con lo cual la actual historia literaria, el canon heredado, es el desarrollo y la cristalización del proceso de un fenómeno cultural complejo —interpenetrado e interpenetrable—, resultante de una tensión o lucha entre agentes e instituciones obstinados por ocupar posiciones de dominio. A este espacio de lucha —visto desde el modelo de sociedad liberal— Pierre Boudieu lo ha denominado *champ littéraire* subsumido en el *champ du pouvoir* (ABELLÁN 2001: 4).

CONCLUSIONS

Abellán no articula al llarg de la seva obra un artefacte teòric pròpiament dit ni molt menys un esquema de valors per situar-se de manera inequívoca en relació amb el context historiogràfic immediat, encara que deixi traces en els textos que permetin seguir-ne la

pista. Tampoc no es pronuncia sobre la història cultural, per bé que participi de la revolució historiogràfica en certs aspectes temàtics i de perspectiva. En el seu lloc, selecciona en canvi un mètode pràctic perfectament sòlid manllevat sobretot de la sociologia francesa, que als anys seixanta havia començat a integrar el problema del consum cultural en la disciplina i que a les dècades següents s'obriria pas a d'altres temes amb paradigmes analítics cada cop més específics. Així, Abellán se situa en sintonia amb els corrents estructuralistes i amb aquells moviments de renovació marxista que, liderats entre d'altres per Lukács i Gramsci, havien baixat la cultura del llimb supraestructural en què l'havia deixada el marxisme clàssic. Tant la crítica literària marxista —essencialment sociològica des de començament del segle xx— com, sobretot, la interpretació gramsciana del sistema de producció cultural a manera de corretja de transmissió de la visió del món dels grups hegemònics cap al conjunt de la societat, es deixen sentir alhora en el mètode analític i en el substrat ideològic que subjecten la seva obra com una malla fina, sovint imperceptible. De la síntesi en neix una anàlisi de la producció literària durant el règim franquista entesa en termes d'interacció i un mètode de recerca sobre el passat col·lectiu concebut, si no per canviar el present, en qualsevol cas per intervenir-hi des d'una posició militant de compromís social. La crida reiterada a preservar i fer accessibles els arxius de l'Administració franquista, la insistència en la necessitat d'avançar en els estudis sobre *les censures*, l'advertència de l'error de seguir publicant en democràcia textos mutilats pel règim anterior, són crits dirigits a la comunitat acadèmica i al sector editorial per despertar-ne la memòria en el context d'una Transició feta sobre un pacte de silenci amb el passat i els seus protagonistes. Per a Abellán, la investigació havia de ser, abans de res, una eina per construir individus conscients dels perills que assetgen tothora i arreu la llibertat individual i col·lectiva.

BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (1974): AA.DD., «Problemática de la sociología en España», *Cuadernos de Realidades Sociales*, núm. 5, ps. 111-144.
- ABELLÁN (1976): Manuel L. Abellán, «Sobre censura. Algunos aspectos marginales», *Cuadernos del Ruedo Ibérico*, núm. 49-50, ps. 125-138.
- ABELLÁN (1978): Manuel L. Abellán, «Censura y práctica censoria», *Sistema*, núm. 22, ps. 29-52.
- ABELLÁN (1979): Manuel L. Abellán, «Análisis cuantitativo de la censura bajo el franquismo (1955-1976)», *Sistema*, núm. 28 (gener), ps. 75-89.
- ABELLÁN (1980): Manuel L. Abellán, *Censura y creación literaria en España (1939-1976)*, Barcelona: Península.
- ABELLÁN (1982): Manuel L. Abellán, «Censura y autocensura en la producción literaria española», *Nuevo Hispanismo. Revista Crítica de Literatura y Sociedad*, núm. 1 (hivern), ps. 169-180.
- ABELLÁN (1984): Manuel L. Abellán, «Literatura, censura y moral en el primer franquismo», *Papers. Revista de Sociologia*, núm. 21, ps. 153-172.
- ABELLÁN (1985): Manuel L. Abellán, «Los diez primeros años de *Ínsula*», *Sistema*, núm. 66, ps. 105-114.
- ABELLÁN (1987): Manuel L. Abellán, «Presentación», «Censura y literaturas peninsulares», *Diálogos Hispánicos de Amsterdam*, núm. 5, ps. 1-3.
- ABELLÁN (1992): Manuel L. Abellán, «El fenómeno censorio», dins: AA. DD.: *Periodisme i societat. Segon Congrés de Periodistes Catalans*, Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya, ps. 3-5.
- ABELLÁN (1995): Manuel L. Abellán, «Algunos determinismos sociales del franquismo y la transición», dins: Federico Bomaddio i Derek Harris, *Siete ensayos sobre la cultura posfranquista*, Aberdeen (Escòcia): Centre for the Study of the Hispanic Avant-Garde, University of Aberdeen.
- ABELLÁN (2001): Manuel L. Abellán, «Determinismos sociales del realismo del medio siglo», dins: Paul Aubert (ed.), *La novela en España (siglos XIX-XX)*, Madrid: Casa de Velázquez. <<https://books.openedition.org/cvz/2654?lang=es>>. [Consulta: 13 febrer 2021]
- ALTED VIRGIL (2004): Alicia Alted Virgil, «De una historia de la cultura a una historia socio-cultural de la España contemporánea», dins: René Rémond et al., *Hacer historia del siglo xx*, Madrid: Biblioteca Nueva / Universidad de Educación a Distancia / Casa de Velázquez, ps. 358-376.
- BARKER (1956): Ronald Ernest Barker, *Books for all. A Study of International Book Trade*, París: Unesco.

- BELTRÁN (1990): Miguel Beltrán, «Sociología de la administración pública», dins: Salvador Giner i Luis Moreno (comp.), *Sociología en España*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, ps. 107-111.
- BENEYTO (1977): Antonio Beneyto, *Censura y política en los escritores españoles*, Barcelona: Plaza & Janés.
- BERMUDO (1972): José Manuel Bermudo, *El macluhanismo, ideología de la tecnocracia*, Barcelona: Picazo.
- BOURDIEU (1980): Pierre Bourdieu, *Questions de sociologie*, París: Minuit.
- BOURDIEU *et al.* (1968): Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamboredon i Jean-Claude Passeron, *Le métier de sociologue*, París: École Pratique des Hautes Études, Mouton and Bordas.
- BOUZADA FERNÁNDEZ i RODRÍGUEZ MORATÓ (2007): Xan Bouzada Fernández i Arturo Rodríguez Morató, «Sociología de la cultura y de las artes», dins: Manuel Pérez Yruela (ed.), *La sociología en España*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, ps. 439-454.
- BURKE (1990): Peter Burke, *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929-89*, Cambridge: Polity Press.
- BURKE (2004 [1988']): Peter Burke, *What is Cultural History?*, Malden (EUA): Polity Press.
- CARPENTER i MCLUHAN (1968): Edmund Carpenter i Marshall McLuhan (ed.): *El aula sin muros. Investigaciones sobre técnicas de comunicación*, Barcelona: Ediciones de Cultura Popular.
- DURKHEIM (1927): Émile Durkheim, *Les règles de la méthode sociologique*, París: Librairie Félix Alcan.
- ESCAPIT (1958): Robert Escarpit, *Sociologie de la littérature*, París: Presses Universitaires de France.
- ESCAPIT (1965): Robert Escarpit, *La révolution du livre*, París: Unesco / Presses Universitaires de France.
- ESCAPIT (1970): Robert Escarpit, «Le littéraire et le social», dins: Robert Escarpit (dir.), *Le littéraire et le social. Éléments pour une sociologie de la littérature*, París: Flammarion.
- FEBVRE *et al.* (1957): Lucien FEBVRE *et al.*, *L'apparition du livre*, París: A. Michel.
- GALLOFRÉ (1991): Maria Josepa Gallofré, *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GASTÓN (1974): Enrique Gastón, *Sociología del consumo literario*, Barcelona: Libros de la Frontera, 1974. Primera edició a Valparaíso: Ed. Universitaria de Valparaíso, 1971.
- LEENHARDT (1967): Jacques Leenhardt, «La sociologie de la littérature: quel-

- ques étapes de son histoire», *Revue Internationale des Sciences Sociales*, vol. XIX, núm. 4, ps. 555-572.
- MAINER (1973): José-Carlos Mainier, «Sociología de la Literatura en España», *Sistema*, núm. 1, ps. 69-80.
- MCLUHAN (1962): Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy*, Londres: Routledge & Kegan.
- PATRICIO MULERO (2019): Maria Patricio Mulero, «La influencia de Lucien Goldmann en el pensament de Josep Maria Castellet: entre la sociología de la literatura i les polítiques culturals», dins: Antoni Martí Monterde i Teresa Rosell Nicolás (ed.), *El compromís en els escriptors catalans. La literatura comparada a Catalunya*, Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona, ps. 163-279.
- PONS i SERNA (2012): Anaclot Pons i Justo Serna, «Variaciones sobre la historia cultural en España», dins: Philippe Poirrier (ed.), *La historia cultural. ¿Un giro historiográfico mundial?*, València: Publicacions de la Universitat de València, ps. 185-199.
- RUIZ BAUTISTA (2005): Eduardo Ruiz Bautista, *Los señores del libro: propagandistas, censores y bibliotecarios en el primer franquismo (1939-1945)*, Gijón: Trea.
- SIRINELLI (2004): Jean-François Sirinelli, «La historia cultural en Francia», dins: René Rémond *et al.*, *Hacer historia del siglo xx*, Madrid: Biblioteca Nueva / Universidad de Educación a Distancia / Casa de Velázquez, ps. 351-357.
- WELLEK i WARREN (1956 [1942¹]): René Wellek i Austin Warren, *Theory of Literature*, Nova York: A Harvest Book.